

ORTA DOĞU'DA Şİ'Î-SÜNNÎ MÜCADELESİNDE SELÇUKLU VE ZENGÎ MEDRESELERİNİN YERİ

Ayşe D. KUŞÇU*

Özet

XI. Yüzyılın ikinci yarısından sonra İslâm dünyasının en büyük siyasi gücü olan Büyük Selçuklular, siyasi hâkimiyet sahalarını genişletmek istedikleri zaman Şi'î ideolojileri destekleyen veya Şi'î esaslar üzerine kurulan devletlerle karşılaştılar. Ve onlar, bu devletlere karşı silahla mücadele etmenin yeterli olmayacağını anlamakta gecikmediler. "İdeolojiye karşı ideolojik bir cevap vermek" gerekiyordu. Bu amaçla Selçuklular, tarihte "Nizâmiye Medreseleri" adıyla anılacak olan medreseleri kurdular. Bu Ortaçağların din eksenli politikalarında yeni bir dönüm noktası demekti. Başarılı oldu ve daha sonrakiler tarafından örnek alındı.

Anahtar Kelimeler: Şi'îlik, Selçuklular, Nizâmiye Medreseleri, Zengîler, Eyyûbiler.

THE PALACE OF SELJUKS AND ZENGIDS MADRASAS IN SHII-ORTHODOXY FIGHTING IN THE MIDDLE EAST

Abstract

When the Great Seljuks, who was the greatest political power of Islamic world after the middle of the eleventh century, it has decided to expand the area of it's political influence, by meeting with these countries in which supported the ideology of Shii or founded according to the basis of it. And so, they decided to understand that, the fighting with those countries was not enough to gain it's targets. In this case, it was necessary to give an ideological response to the ideology. For this aim, Seljuks had built a theological schools (madrassa), which was called "Nizâmiye Medreseleri" at that time. This mean that, a religious point in the politics in middle ages. Due to this successful and it was used as an example later.

Key Words: Shi'ism, Seljuks, Nizâmiya Madrasas, Zengids, Ayyubids.

* Dr. Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Giriş

XI. Yüzyılın ikinci yarısına doğru Orta ve Yakın Doğu'ya hâkim olmaya başlayan Selçuklu Türkleri¹, bölgenin yalnızca siyasi değil, sosyo-kültürel bakımlardan da değişmesinde büyük rol oynamışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin İslâm âleminin bulunduğu bir sahada kurulmuş olması ve aslı unsur olan Oğuz Türkleri'nin yeni yeni İslâmiyet'e girmeye başlaması bu devlet hükümdarlarının ağır sorumluluklar üstlenmesine sebep olmuştur. Onlar bir taraftan yeni girdikleri bir dine hizmet etme gayretiyle bütün İslâm kamuoyunun sorumluluğunu kendi üzerlerinde hissederlerken diğer taraftan da soydaşlarına bu yeni dini, yani İslamiyet'i öğretecek din adamı yetiştirme gibi bir görevi de üstlenmişler ve bunu devlet politikası haline getirmişlerdir. Bu çerçevede daha kuruluşun itibaren Tuğrul Bey Nişabur'da, onun veziri Amidü'l- Mülk Kündürî Merv'de, Çağrı Bey yine Merv' de olmak üzere daha başlangıçta bir çok medrese kurmuşlardır. Sözü edilen bu ilk Selçuklu medreselerinin kuruluş amacı; devletin ilk zamanlar içinde bulunduğu durum ile doğru orantılıdır Ancak Sultan Alp Arslan döneminde onun İran asıllı meşhur veziri Nizamü'l-Mülk gözetimine bırakılan ve bu sebeple de tarihî terminolojiye "Nizamiye Medreseleri" olarak geçen medreselerin kuruluş amaçları, bir bakıma misyonları, çok daha detaylı ve bir o kadar da dikkat çekicidir. Bu medreseler yalnızca kuruluş amaçları ile değil, faaliyet ve işleriyle de Ortaçağların, Türkler eliyle meydana getirilmiş, en önemli kurumlarından biridir. Nizamiye medreseleriyle başlayan üniversiteleşme süre-

¹ X.Yüzyılda büyük Türk topluluklarından biri olan Oğuzların, Hazar denizi ve Seyhun Nehri'nin orta yatakları arasındaki bölgede bağımsız bir devletleri bulunuyordu. Bu yüzyılın ikinci yarısından sonra Oğuz ana külesinden iki ayrı kopma oldu. Bunlardan ilk grup Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a inerken, diğer grup kendi devletlerine bağlı bir uc (sınır)şehri olan Cend'e gitmeyi tercih etti. Bizanslılar'ın "Uz", Ruslar'ın "Tork" veya "Torky" (Türk) adını verdikleri bu ilk grup bizim tarihi literatürümüzde de "Uz" olarak geçer. Uzlar buldukları bölgede siyasî bir etkinlik gösteremediler Bir kısmı Bizans'ın uyguladığı "paralı asker" sistemine katılarak Bizans ordusundaki "Türkopolu" sınıfını oluşturdu. Bir kısmı da bölgedeki halka intibak amacıyla Hıristiyanlığı seçti ve kültürel kimliğini tamamen yitirdi. Oğuz ana külesinden ayrılan ikinci grup ise, Selçuk Bey önderliğinde Cend'de, başta siyasî olmak üzere sosyal ve kültürel sebeplerle toplu halde İslâmiyet'e girdi. İslâmî dönem Türk tarihinde oldukça önemli bir yere sahip olan Büyük Selçuklu Devleti'ni kurdu. Selçuk Bey ve ona bağlı Oğuzlar'ın Cend'e ilk gelişlerine ve buradaki durumlarına dair ayrıntılı bilgi için bkz. KOCA, Salim, "Büyük Selçuklu Devleti Kuruluncaya Kadar Selçuklu Ailesi ve Türkmenler", *G.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara, 1996,c.I, s.I.

ciyle bazı bilim dalları âdeta “altın çağı”²’ni yaşamış ve bunun etkisi günü-müze kadar devam etmiştir Bunun yanı sıra Selçuklular’ın hakim oldukları bütün topraklarda yani en genel tanımıyla bütün Orta Doğu’ da başlattıkları bu eğitim hamlesi kendilerinden sonra da devam ettirilmiştir.

Nizâmiye Medreselerine Kadar Medresenin Kısa Tarihi

Bilim tarihi veya eğitim tarihi konusunda araştırma yapan bilim adamları, medreselerin ne zaman ve nerede doğduğu konusunda tam bir fikir birliği içinde değillerdir. Fakat bu konuda bazı tezler ve iddialar vardır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz.

1- Medreselerin Câmi okullarının bir devamı olduğu,

Bu tez özellikle İslâm Ansiklopedisi’nin “mescid” maddesini kaleme alan Johs. Pederson tarafından ortaya atılmıştır. Pederson, İslâm’daki bütün eğitim faaliyetlerini “mescid” maddesi içinde anlatmış, medreseleri de bu eğitim faaliyetlerinin mescid ve camilerden sonra devam ettiği yer olarak nitelemiştir.³

Câmi ve mescidlerin Allah’a ibadet amacıyla yapılan mekânlar olduğu bilinir. Ancak özellikle İslâmiyet’in ilk dönemlerinde bu mekânların sadece ibadet yeri değil, toplantı, mahkeme, istişâre (görüş alış-verişi), ziyafet ve hattâ müzâyede ve pazar yeri olarak bile kullanıldığı görülmüştür. Çünkü ibadet için camiye gelen insanlar burada “cem” olurlar yani toplanırlar ve belli bir kamuoyu oluşturlardı. Bu yüzden de sosyal hayata dair bazı konuların buralarda yapılması veya konuşulup görüşülmesi gayet doğaldı.⁴ Böyle olmakla birlikte, cami ve mescidlerde ibadetten sonra en çok yapılan iş, eğitim ve öğretimdi. Vakit namazları kılındıktan sonra Kur’an-ı Kerim ve ilahîler okunur, vaaz ve hutbeler verilirdi. Hattâ bir dönem dinî ve ahlâkî

² Örneğin kelâm, fıkıh, usû’l-din gibi İslâmî bilimler ve felsefe alanında son derece önemli bir yere sahip olan Gazali, gelenekçi eğitimin merkezi durumunda olan tekke yerine medreseyi tercih eden İslâm âlimlerindendir ve gerçekten de etkisi günümüze kadar devam etmektedir. Gazali Nişabur Medresesi’nde öğrenim gördükten sonra Bağdat ‘ta açılan “Nizâmiye Medresesi”nde 1091-1095 yılları arasında “rektörlük”ve “müdürlük” yapmıştır. (ERDEM, Ali Rıza, “Üniversitelerimizin Bilim Tarihimizdeki Yeri”, *Üniversite ve Toplum Der.* Ocak 2005, c.V, S.I, s.2.

³ PEDERSON, Johs., art. “Masjid”, *Encyclopedia of Islam* English edition, vol. 3, p 350-376. Ayrıca EYİCE, Semâvi, “Mescid”, mad., *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*, c.VIII, s.1-118.

⁴ Günümüzde özellikle Mısır ve Suriye’de nişan ve düğün gibi bazı özel günler bile hâlen camide yapılmaktadır.

hikâyeler anlatarak kıssadan hisse çıkaran “kussaslar” toplum ahlâkına yön verme bakımından oldukça revaç bulmuştu.

İslâmiyet’in Arap yarımadası dışına yayılmasından sonra da câmilerin eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam ettiğini görürüz. Özellikle Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika’daki câmiler yoğun bir eğitim ve öğretim faaliyeti içinde olmuşlardır. Bunlardan Fez’deki Karaviyyîn, Tunus’taki Zeytûniye ve Kahire’deki el-Ezher halâ varlıklarını devam ettiren ve adları anıldığında eğitim ve öğretimi çağrıştıran câmilerdir.⁵

Ancak bu durum medreselerin câmilerden doğmuş olduğunu göstermez. Çünkü câmilerdeki öğretim ile medreselerdeki öğretimin daha sonra geniş bir biçimde ele alacağımız üzere, bazı karakteristik farkları vardı. Üstelik câmilerde her yaş ve meslekten olanlar öğrenci olabilirlerken, medreselerde belli yaşlarda örgün bir öğrenci grubu vardı. Câmilerde halka şeklinde olan ders düzeni medreselerde normal sınıf düzeyindeydi.

Medreselerin câmilerden doğduğu tezini destekleyenler, medreselerin özellikle Suriye’de yayılmaları sırasında Câmî ve medresenin karşılıklı etkileşimine dikkat çekerler. Câmî ve medrese etkileşiminde sabahları medreselerde yapılan örgün eğitimin, öğleden sonra o yerleşim yerinin büyük câmilerinden birinde örgün yaygın karışımı genel bir derse (ders-i âm)dönüştüğü bir gerçektir. Ancak bir dönem câmî eğitimi almış ve bunu tekkede devam ettirmiş sufilerle, medrese tahsili yapanlar arasındaki mücadele bakımından değerlendirecek olursak; kelimenin tam anlamıyla “alaylı-mektepli” farkı gibi derin bir fark ortaya çıkar. Kaldı ki, sadece İslâmî bilimler dahi ele alınacak olsa câmilerdeki eğitimde “taklid” esas olurken, medreselerde işin “tahkik” (neden-nasıl sorgusu) boyutu daha ağır basmıştır. Bu bakımdan diyebiliriz ki, fizikî yapı bakımından İslâm’ın ilk kurumu olan câmî, zaruretten dolayı, İslâmî pek çok kurum ve teşkilâtın ilk mekânı olduğu gibi eğitim ve öğretimin de ilk mekânı olmuştur. Zirâ İslâmiyet’in ilk dönemlerinde devlet idaresi, istişâre meclisi (danışma meclisi), kaza (yargı), ve hattâ hazinenin (malîyenin) de ilk mekânı câmîdir.⁶

2- Medreselerin bir Şi’î kütüphane ve eğitim kurumu olan Darü’l-İlim/Darü’l- Hikme’lerin kazandığı başarı üzerine, bunların Sünnîler tarafından taklid edilmesi sonucu ortaya çıktığı,

⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim İslâm Medeniyetinde Aklî İlimlerin Tarihî ve Esasları*, (Çev: İlhan Kutluer); İstanbul, 1989, İnsan Yay.s.141 vd.

⁶ Mehmet Erkal, “Beytül-mâl”, *Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Der. S.4*, (Yıl:1986), s.12. Ayrıca bkz. AYKAÇ, Mehmet, *Abbâsî Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divanlar (750-847)*, Ankara, 1997, T.T.K. Yay.

Bu tezin dayanak noktası ise, özellikle Nizâmiye medreseleri başta olmak üzere bu dönemde yapılan medreselerin Darü'l-İlimler ile pek çok yönden benzerlik göstermesi idi. Çünkü medrese ve Darü'l-İlimler birbirine zıt bir dinî görüşün propagandasını yapıyorlardı. Kütüphaneler ile iç içe olmaları, öğrencilere ve bilim adamlarına karşı verdikleri bazı haklar ve vakıf olarak kuruluş biçimleri medreselerin Darü'l-İlimler üzerine, onların yerine kuruldukları görünümünü veriyordu. Üstelik medreselerin Suriye ve Mısır'da yayılmaları sırasında Darü'l- İlimler'in bir çok prensipleri alınmış, hattâ özellikle Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Şi'î Fâtımî Devleti'nin izlerinin bütünüyle silinmesi amacıyla bir çok yerde Darü'l-İlimler kapatılıp medrese açılmış veya o yıkılarak yerine medrese kurulmuştur. Her iki kurum da kendi dinî görüşlerini yayacak propagandacı ve ona göre icraat yapacak memur ve diğer görevliler yetiştirmişlerdir. Böyle olmakla birlikte medreselerin ilk doğuş yeri Orta Doğu olmadığı için Darü'l-İlimlerin bu öğretim kurumlarının doğuşuna kaynaklık etmeleri mümkün değildir. Çünkü Darü'l-İlimler Mısır başta olmak üzere Suriye ve kısmen de Irak'ta yayılmışlardır.

3- Medrese kelimesinin sözlük anlamından yola çıkarak ilk defa Horasan ve Maverâünnehr⁷ bölgesinde kullanılmasından dolayı medreselerin Maverâünnehr'deki okullara dayandırılması;

Medrese gerçekten de ders verilen yer, okul anlamında olup X.Yüzyılda Horasan ve Maverâünnehr bölgesindeki okullara denilmiştir. Fakat XI. Yüzyıldan itibaren “Medrese” kelimesi terim anlamı kazanmış ve yalnızca yüksek okullara denilmeye başlanmıştır. Bu yüzyılda Mısır ve Suriye'de Şi'î liğe karşı yenik düşen Sünnî mezhepler, kendilerini nisbeten Şi'îlikten biraz daha uzak bir bölge olan Maverâünnehr'de güçlendirmek amacıyla özel evlerinde küçük medreseler kuruyorlar veya ileri gelenler tarafından Sünnî âlimler için dikkati çekmeyecek küçük okullar oluşturuyorlardı. Bin (1000)'li yılların başlarında Merv, Amul, Taberan, Gazne, Nişâbur, Buhara, gibi şehirlerde değişik boyutlarda bu tip medreseler kurulmuştu.⁸ İbn Batuta'dan edindiğimiz bilgilere göre, Lur ve Kuzistan halkı buralardaki zaviyeleri bile “medrese” gibi telâkki ediyorlardı. Bu zaviyelerde başlarına yünden yapılmış bir başlık giyinmiş olan sufiler ders vermekteydiler.⁹

⁷ Esasen “nehir ardı, ötesi” manâsına gelen “Maverâünnehr” tarihî terminoloji olarak Horasan'ın doğusunda bulunan Seyhun ve Ceyhun (Farsça Sirderya ve Amûderya) nehirleri arasındaki bölgeye denilmekteydi. Bölge bugün Özbekistan sınırları içerisindedir.

⁸ Eyice,, “Mescid”, mad., İ.A., c.VIII, 51.

⁹ Ebû Abdullah Muhammed, *Rihletü İbn Batûta*, Beyrut. Tarihsiz, Dâü'-Şarki'l-

İsmen benzerliği olan bu iki kurumun organizasyon ve amaçları bakımından önemli farkları da vardı. Bütün bunlara rağmen bu küçük okulların, daha sonraki medreselerin ortaya çıkmasında önemli bir ilham kaynağı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Fakat Irak'tan batıya doğru ortaya çıkan ve devlet eliyle inşa edilen medreselerin tam kaynağını oluşturduğu sonucuna varmak da acele verilmiş bir hüküm olur.

4- Medreselerin Karimatî manastır okullarının değişmiş bir şekli olduğu,

Karimatî manastırları, İran ve Türkistan'da Darü'l-İlimler'in Arap âleminde yaptığı işi yapıyorlardı. Yani propagandacılar yetiştiriyorlardı. Bu propagandalar o derece etkili oluyordu ki, Sünnî mezhepler bu faaliyetlere karşı kendi silahı ile mücadele etme gereği duydular ve medreseleri kurdular. X. Yüzyılın sonlarına doğru Fergana, Horasan, Cürcan, Taberistan, Gazne, Maveraünnehr ve Hindistan yörelerinde Karimatîler önemli bir güç haline gelmişlerdi. Bu bölgelerdeki Sünnîler Karimatî manastırlarını kendileri için bir tehlike olarak görüyorlardı. Ebu'l-Mansur Maturudî (ölm:945) döneminde sadece Semerkant'ta 17 Mutezile ve Karimatî medresesi vardı.¹⁰ Tarihte her türlü rafizî mezheplere ve özellikle de Batınîliğe karşı çetin mücadeleler veren Gazneli Mahmud, başlangıçta Karimatîler'e yakınlık göstermiş ancak daha sonra "mezhebi bozuk" dediği gruba dahil ederek onlara karşı da tedbirler almıştır. Bu çerçevede Karimatîler'in kurdukları medreseleri Sünnî medreselere çevirdiği gibi, bu medreseleri terk eden öğretim görevlilerini de bu görevlerinde bırakmıştır.¹¹

5-Yakandoğu'daki Hristiyan okullarının medreselerin kökeni olduğu,

Bu tez özellikle Julian Ribera gibi bazı Avrupalı Şarkiyatçılar (Doğu bilimciler) tarafından öne sürülmektedir.¹² Bazı Türk ve İslâm kurum ve teşkilâtlarının Bizans veya Roma'dan taklit edilerek ortaya çıktığı konusunda asıllı asılsız iddialar ortaya atanlar olduğu gibi, medreselerin de kaynağını Bizans'a dayandırma çabasında olan bilim adamları vardır.¹³ Bizans üniver-

Arabî, s.212-213.

¹⁰ Aydın Sayılı, "Higher Education In Medieval Islam", Ankara, 1948, *Ankara Üniv. Yıllığı, II*, A.Ü. Yay., s.58; BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (Haz: Hakkı Dursun YILDIZ), Ankara, 1990, T.T.K. Yay., s.262.

¹¹ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, T.T.K.Yay. s.46-47.

¹² Sayılı, *Higher Education*, s.56-57.

¹³ Bazı Türk ve İslâm teşkilât ve kurumlarının Bizans orijinli olduğunu savunanlara karşı en güzel cevap M.Fuad Köprülü tarafından verilmiştir. Onun "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri" adlı makalesi bu tür birtakım tezleri çürütecek şekilde somut deliller ortaya koymuştur. Sözü geçen makale, *Türk Hukuk ve*

sitelerine baktığımızda; gelişim daimî bir alçalma ve yükselme gösterir. 344 yılında Büyük Konstantinos'un kurduğu bir üniversite öğretime başlamıştır. 425 yılında içinde 31 kürsü bulunan büyük bir oditoryum açılmıştı. Yine 4 ve 5.Yüzyıllarda İskenderiye Müze Akademisi'nde birçok tanınmış bilim adamı ders vermekteydi. Beyrut Üniversitesi (Oditoria) ise, 3-5. Yüzyıllarda faaliyette idi. Atina Üniversitesi 529'da kapatılmıştı. II. Theodosios'un üniversitesi de Phokas zamanında yok olmuştu. İmparator III. Mikhaıl'in dayısı Bardas ve Konstantinos Manamaque'nin İstanbul'daki üniversitelerine gelince, bu iki üniversite XI. Yüzyılın ortalarına kadar faaliyette idi.¹⁴ Fakat bu yüzyıla gelindiğinde buralardaki eğitim ve öğretim organizasyonunun yapısı medreseleri etkileyecek düzeyde değildi. Genel bir ifade ile Doğu medeniyetinin hâkim olduğu sahada medreselerin ortaya çıkmaya başladığı dönemlerde Batı medeniyetinin yüksek öğretim kurumları ortadan kaybolmaya başladı. Her ne kadar 1045 yılında İstanbul'da bir felsefe ve bir de hukuk yüksek okulu kurulmuş, bu iki okul Grek aydınlanması ile Roma hukuk bilgisinin birleştiği bir yer olmuş ve hattâ burada yetişen hâkim ve memurlar pratik bir ihtiyacı da karşılamış¹⁵ ise de medreselerin doğuş yerinin Suriye, Filistin ve Mısır gibi -bir dönem Roma İmparatorluğu'nun "doğu eyaletleri" olarak geçen- topraklar olmayıp Horasan ve Maverâünnehr olması Bizans yüksek okullarının medreselerin kökeni olduğu tezini zayıflatır.¹⁶

İktisat Tarihi Mecmuası'nda 1931 yılında yayımlanmasına karşılık halen bu konuda yapılmış en önemli ve kapsamlı araştırmadır.

¹⁴ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret İŞILTAN), Ankara, 1991, T.T.K. Yay., III.Baskı, s.209. Ayrıca Bizans üniversiteleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Brehier L., "Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople", *Byz*, 3, 1926; Grégoire, H., *Byz*. 4 (1927/1928); DVORNIK, F., Photius et la réorganisation de l'Académie patriarcale, *Mélanges Peeters II* (1950); Buckler, G., *Byzantine Education* (BAYNES-MOSS, Byzantium; Browning, "The Patriarcal School at Constantinople in the Twelfth Century", *Byz*.32 (1962).

¹⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s.304.

¹⁶ Ortaçağlarda İslâm dünyasındaki medreselerle Batı dünyasındaki üniversiteler arasında benzerlikler de söz konusuydu. Başlangıçta her ikisi de teoloji (ilâhiyât) ve hukuk (İslâm alemi için fıkıh ve miras hukuku, Batı için Roma hukuku) un yükseköğreniminin yapıldığı yer idi. Ancak XI. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunları seküler bilim ve felsefe takip etti. Zamanla bu yükseköğretim kurumları yaygınlaştı ve buralarda okutulan ders çeşidi arttı. Ancak bu dönemde ne medrese ne de üniversite bir bilimsel araştırma merkezi haline geldi. (SAYILI, *Higher Education*, s.34; Makdisî, G. "Madrasa and University In The Middle Ages", *Studia Islamica*, XXXII (Memorial vol. For J.Schaht. II, Paris, 1970, ss.258)

6- Medreselerin doğuşunda, hattâ Türk medrese-mescit sisteminin doğuşunda Budist “Buyan” veya “Vihâra”larının (manastırlarının) büyük etkisi olduğu,

Aydın Sayılı, bu tezin Barthold’a ait olduğunu belirtir.¹⁷

Budist külliyesi, M.Ö. 3. Yüzyıldan beri gelen bir geleneğe sahipti ve vakıf sistemi ile varlıklarını sürdürüyorlardı.

Bu külliyelerin amacı bir taraftan Budist rahipleri (toyın) yetiştirmek, diğer yandan da gezici Budist rahiplere barınak olmaktı. Sözü edilen bu külliyelerde iki türlü öğrenci vardı. “Mahava“ denilen, İslâmiyet’teki sufilere benzer, inzivaya çekilen din adamları ve “Brahmakarin” denilen dünyevî hayatı tercih eden din adamları.

IV. Yüzyıldan itibaren Türkler arasında da Budizm yayılmaya başlamış IX. ve X. Yüzyıllara gelindiğinde özellikle Türk topluluklarından olan Uygurlar, Budizmin etkisinde kalarak Vihâra yaptırma geleneğini sürdürmüşlerdir. Öyle ki, bu dönemde Türkler arasında yapılacak hayırların en değerlilerinden olduğu için bütün ileri gelenler bu kurumları yaptırıyorlar ve vakıflar bağlıyorlardı. Bu külliyelerde Budist rahipler de avlunun etrafına dizilmiş hücrelerde yaşıyorlardı.

Budist külliyelerini mimarî bakımdan ele alan Emel Esin de Barthold gibi düşünenlerdendir. O, Budist külliyelerinin Türkler aracılığıyla İslâmiyet’e geçtiğini savunur.¹⁸

633 yılında İslâm orduları Belh şehrine kadar geldiklerinde burada, aralarında Arap kaynaklarında meşhur olan Nev-bahar’ın da bulunduğu 100’ü aşkın Türk-Budist külliyesi bulunuyordu. 710 yılında Kuteybe, Türk asıllı Kabac Hatun’dan Buhara’yı aldığı anda ise, buradaki Buda-hâneler mes-cide çevrilmiş, Budist külliyeler İslâmleştirilmişti.¹⁹ Müslüman din adamları veya Budist iken Müslüman olmuş olan entellektüeller, daha önce verimli çalışmaları ile dikkatleri çeken bu kurumları terk etmemiş ve İslâmleştirmişlerdi. Kısacası Ota Asya’da İslâmiyet yabancı dinlere (Budizm, Maniheizm,

¹⁷ Sayılı, Higher Education, s.57.

¹⁸ Emel Esin, “Muyanlık” Uygur “Buyan” Yapısından (Vihâra)Hakanlı Muyanlığına (Ribât) Ve Selçuklu Han İle Medresesine Gelişme”, Ankara, 1993, *Malazgirt Armağamı*, II. Baskı, s.90-98.Barthold ve Emel Esin’in bu görüşleri Erdmann ve Godard tarafından da desteklenmiştir. Bilgi için bkz. Erdmann, K, “Notizzen zum Kleinasiatichen Karavanseray”, Kunst des Orients II (Wiesbaden 1953); Godard, A, “L’ Origine de la madrasa, de la mosquée et du caravan-sérail á quatre iwans” AI, (1951).

¹⁹ Esin, “Muyanlık”,s.84-85.

Hristiyanlık) ve mezheplere karşı mücadele ederken Budist Vihâralarının İslâmîleştirilmiş şekli olan medreseleri kurmuş ve bunlardan faydalanmıştı.

Doğuş kaynakları hakkında bu şekilde birtakım tezler ortaya atılan medreselerin hiç biri XI. Yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan “Nizâmiye Medreseleri” ölçüsünde bir şöhrete sahip olmamıştır.

Nizâmiye Medreseleri hakkında şimdiye kadar en kapsamlı araştırmayı gerçekleştiren M. Altay Köymen’e göre medrese denilince, ilk anda akla gelen, bina, bu binada öğretim yapan ve hizmet eden personel, bu binada okuyan öğrenci olmak üzere üç önemli unsur gelir. Fakat medresenin bağımsız bir yükseköğretim kurumu olması için bu üç temel unsur yeterli değildir. Binanın tamiri, ısınma ve aydınlanma gibi masraflarının karşılanması, personelin maaşları ve öğrencilerin burs ve diğer ihtiyaçlarını karşılayacak gelir kaynağının da olması şarttır. Bunun yanısıra bu maddî giderlerin düzenli bir şekilde karşılanması da büyük önem taşır. Medrese kurucular bunu İslâm’da daha önce varlığı görülen “Vakıf Kurumu” aracılığı ile halletmişlerdir.²⁰

İslâm dünyasında Nizâmiye Medreseleri’nden daha önce Köymen’in ileri sürdüğü bu şartlara sahip bazı yükseköğretim kurumlarının var olduğu bilinmektedir. Avrupa’da yapılmış bazı araştırmalarda Abbâsî halifesi el-Me’mun (813-833)’un vâli bulunduğu sırada Horasan’da bir medrese yaptırdığı ileri sürülürse²¹ de bu konu şimdiye kadar ele geçen İslâm kaynaklarında yer almadığı için şüpheyle karşılanmalıdır. Üstelik daha sonra halife olan Me’mun, kendi zamanında halifeliğin merkezi olan Bağdad’da te’lif, tercüme ve diğer faaliyetlere çok büyük önem verdiği ve paralar harcadığı halde niçin burada bir medrese yaptırmamıştır? İşte bu soruya verilecek cevap bazı şeylerin aydınlanmasında oldukça önemlidir. Bununla birlikte Horasan vilâyetinin idare merkezi olan Nişabur’da XI. Yüzyılın ilk yarısından önce birkaç medrese olduğu ve yine Hicrî 406 (Milâdî: 1015-1016) yılında vefat eden meşhur âlim İbn Furak’ın bir medresesi olduğunu belirtmek gerekir.²²

²⁰ M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara, 1983, Ankara Üniv. D.T.C.F. Yay. s.364. Vakıf Kurumu hakkında bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihî Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi I*, (1938) ve yine aynı yazarın “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mâhiyeti ve Tarihî Tekâmülü” *Vakıflar Dergisi II*, (1942).

²¹ Encyclopaedia Brit. art. “Al-Mamun”.

²² Corcî Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi* (Çev: Zeki MEGAMİZ ve Ahmed Cevdet), Dersaadet, 1328, c.III, s.396.

Hicrî 450 (Milâdî: 1058-1059) yılında vefat eden hadis ve fıkıh âlimi meşhur Ebû Bekr Beyhâkî'ye nisbetle "Medrese-i Beyhâkîyye" adıyla anılan medrese, medreselerin doğuşu konusunda bahsettiğimiz Horasan-Maverâünnehr medreselerinin en tanınmışıdır.²³

Bunlara ek olarak Gazneliler ve Karahanlılar döneminde de bazı özel şahıslar ve devlet adamları tarafından "medrese" adı altında eğitim ve öğretim yapan kurumlar olmuştur. Gazneli Mahmud'un kardeşi Nasır bin Sebüktekin tarafından yaptırılan Sa'adiyye medresesi bunlardan dir.²⁴ Meşhur sufi ve vâiz İsmail Esterabâdî ile Hicrî 418 (Milâdî yaklaşık 1027-1028) yılında vefat eden Ebû İshâk Esferânî için kurulan medreseler de Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün -en meşhuru Bağdad'da olmak üzere kurmuş olduğu medreselerden daha önce kurulmuş olan medreselerdi.

Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşunu Hazırlayan Şartlar:

Arap milliyetçiliği yapan Emevîler'in 750 yılında, Arap olmayan Müslümanların da desteği ile, yıkılıp yerine Abbasîler'in geçmesi İslâm tarihinde pek çok yeniliklerin ve ilklerin başlangıcı oldu. Halifelüğün Abbasî Devleti'ne geçmesinde başlıca rol oynayan ve çoğunlukla Şi'î mezhebine mensup olan İranlılar, bu yeni devletin kurulma aşamasındaki hizmetleri ile doğru orantılı olarak ciddi bir ağırlık kazandılar. Artık Arap unsur ihmâl edilmeye ve gücünü kaybetmeye başlamış, bunun yerine İranlı unsur ön plana geçmişti. Abbasîler'in uzun bir dönemine damgasını vuran Bermekî vezir ailesi de İranlı idi. Ancak çok geçmeden kurdukları devlet içerisinde böylesine bir nüfuz sahibi olmuş olan İranlılar'ın nüfuzlarını kırmaya karar verdiler. Bu amaçla önce devletin kuruluşunda önemli hizmetleri olan Ebû Müslim Horasanî'yi bertaraf ettiler. Bunun sonrasında meşhur Bermekî vezir sülâlesi ortadan kaldırıldı. Halife Harûn Reşid (786-809)'in oğulları Emin (809-813) ve Me'mun (813-833) arasındaki mücadele halifelik için iki kardeşin mücadelesi olmaktan çıkmış İranlı-Arap mücadelesine dönüşmüştü.

Halife Me'mun'un İranlılar'a karşı takınmış olduğu olumlu tavır ve hattâ bu çerçevede 12 İmamlı Şi'î'liğin imamlarından biri olan Ali Rıza'yı kendisinden sonra halifelik makamına veliahd tayin edecek derecede ileri gitmesi uzun vadede ne İranlılar'ı memnun etmiş ne de Abbasîler'in İranlılar'ı tamamıyla etkisiz hale getirme konusundaki kararlılığına etki etmişti. Me'mun 'dan kısa bir süre sonra halifelik makamına gelen Mütevekkil, 850

²³ Maverâünnehr bölgesine hâkim olan Sâmânoğulları zamanında Beyhâk'ta kurulan medreseler hakkında bilgi için bkz. Ebû'l-Hasan Beyhâkî, *Târih-i Beyhâk*, (Nşr: Ahmed Beymenyâr), Tahran, 1317/1938, s.104, 158,186.

²⁴ Corcî Zeydân, *Medeniyet-i İslâmiyye*, c.III, s.396.

yılında Şi'iler'e ilk eziyet ve işkence tatbikâtını başlatacak bir tutum içine girdi; kendisi Necef'te bulunan Hz. Ali'nin ve daha da önemlisi Şi'iler'in son derece saygı ve itinâ gösterdiği Kerbelâ'daki Hz. Hüseyin'in türbesini ortadan kaldırıp yok etti. Böylece o, bütün Şi'iler'in hiç son bulmayacak olan kin ve nefretini kendi üzerine çekmiş oluyordu.²⁵ Özellikle Şi'iler'in bir kolu olan İsmailîler²⁶, Bağdad Abbasî halifesinin bu tutumundan sonra yer altına indiler. “Yedi”den “Dokuz”a kadar derece ve basamakların olduğu, üyelerin gözlerinin bağlandığı, boynuna ip geçirildiği, göğsüne kılıç dayandığı, ölümüne yeminlerle teşkilâta alındığı, insana bugünkü masonluk teşkilâtını hatırlatacak, bir hücre sistemi oluşturdular. IX. Yüzyıldan sonra da ortalığı kana bulayan pek çok faaliyete giriştiler. Tunus-Cezayir taraflarında, Mısır'da, Suriye'de, Yemen'de, yani Bağdad halifesinin elinin zor ulaştığı yerlerde güçlendiler. Karmatîler, Fâtımîler, Haşhaşîler, Rafizîler, Dürzîler gibi isimler alan pek çok grup, sözü edilen bu İsmailîler tarikatının kolları olarak ortaya çıkmışlardır.

İsmailîler tarikatının kurucusu olan Abdullah²⁷ yaklaşık 874'deki ölümünden önce en gayretli taraftarlarından ve propagandistlerinden olan

²⁵ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (Çev: Salih TUĞ), İstanbul, 1989, Boğaziçi Yay. c.I,s.678.

²⁶ Hz.Ali'nin elinden halifelîğin hile ile alındığına inananlar, Hz. Ali'nin soyundan gelen imamların etrafına toplandılar. Hz.Ali'nin öğretileri ile kendilerini olgunlaştırmaya çalıştılar. Bu kişiler özellikle Hz.Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra hilâfet ve siyasetten çok imamet (imamlık) ve velâyet (velilik) ile ilgilenmişlerdir. Zamanla 12 imamlı Şi'îlik ve Alevîlik işte bu yakınlıktan doğmuştur. Zaten Şi'a kelimesi “Şiat-ı Ali” (Hz. Ali'nin takipçileri, taraftarları, onu sevenler) kelimesinin kısaltılmış formudur. 12 imamdan 6. sı olan Caferü's-Sâdık ölünce (765) Şi'a içinde bir takım karışıklılar çıkmıştır. Önce Cafer'in yerine oğlu Musa el-Kâzım imam olmuştur. Ancak Meymun el-Kaddâh adlı biri çıkıp, “imamlığın diğer oğul İsmail'in hakkı olduğunu” iddia etmiştir. Meymun'un oğlu Abdullah ise, bu iddiayı bir iktidar mücadelesine dönüştürmüştür. (797) Oysa İsmail daha babası Cafer'in sağlığında ölmüştü. Ancak Abdullah'ın adamları çok iyi birer propagandacıydı. İsmail'in dolayısıyla Hz. Ali'nin hakkını aradığını söyleyince, Abdullah'ın etrafına pek çok insan toplandı. Bu olay, Şi'îlik-Sünnîlik tartışmalarının dönüm noktası oldu. Bu tarihten sonra Şi'îliğin siyasî yönü dinî yönünden daha ağır basmaya başladı. Meymun oğlu Abdullah'ın temellerini attığı tarikat kısa zamanda güçlendi ve etkisi günümüze kadar yansıyan, meşhur “Ağa Han” ların altınla tartıldığı, bugün Pakistan ve Hindistan'da yaygın olan “İsmailîyye” mezhebi haline geldi. (Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşa* (Çev: Mürsel ÖZTÜRK), Ankara, 1988, T.T.K.Yay., c. III, s. 86-94). Bu kaynak İsmailîler hakkında en güvenilir bilgiler veren kaynaklardan biridir.

²⁷ Meymun el-Kaddâh ve oğlu Abdullah'ın Şi'a'nın “İsmailîyye” kolundan olmayıp

Hamdan Karmat'ı buldu. Iraklı bir köylü olan Hamdan Karmat, Batını²⁸ doktrine dayanan Şi'anın bir kolu olan Karmatiliği kurdu. Abbasî halifesi Mu'temid (870-892) zamanında 891-892 yılında dikkatleri çeken bu yeni tarikat çok kısa bir süre içinde güçlendi. İslâm dünyası hâkimiyetinin yeniden İranlılar'a geçeceğini yıldızlardan (yıldız falından) okumuş olan Hamdan Karmat, Kûfe civarında ayaklandı. Adamları Müslümanları öldürmeye, çocuklarını kaçırmaya ve mallarını yağma etmeye başladılar. Irak ve Suriye şehirlerine saldırılar düzenleyerek çölde saklandılar. Çıkardıkları karışıklıklar günden güne büyüyünce, Halife onların karşısında âciz kaldı. Daha sonra Hasa'yı işgal edip Mekke'ye girerek hacıları öldürdüler, cesedleri zemzem kuyusuna atıp Kâbe'deki Hacerü'l-Esved'i çaldılar (930).²⁹ Hacerü'l-Esved ancak 951 yılında geri alınıp Kâbe'deki yerine konulabildi. Bu arada 945 yılında Şi'î kökenli Büveyhîler de Bağdad'ı ele geçirdiler. Böylece hemen hemen bütün İslâm toprakları Şi'î hâkimiyetine girmiş oldu.

Karmatîler'in İslâm dünyasına verdikleri zarar bununla da kalmamıştı. Hamdan Karmat, kadınların ve malların müşterekliği esasını ve kurallını getirecek kadar ileri gitmişti. Bu ölçüde komünist ve devrimci eğilimlere sahip olan Karmatîler, İslâm'ın siyasî yapısında en habis ve en zararlı bir ur halinde bir gelişim göstermişti.³⁰ Onlar kendilerine karşı koyanların kanını dökme konusunda Müslüman ve Gayr-i Müslim ayrımı yapmıyorlardı.

Karmatî propagandisti Ebû Said Hasan Cennâbî'nin başkanlığında 899 yılında bugünkü adıyla Hufuf, o dönemdeki adıyla Ahsâ'yı başşehir yapmak suretiyle kurdukları devletleri, kısa süre içinde Bağdad'da hüküm süren Abbasî halifelerinin korkulu rüyası haline gelmiştir.

X. ve XI. Yüzyıllar Karmatî Cennâbî'nin yolunda yürüyenlerin Selemye'deki karargâhlarından yaptıkları çıkışlarla Suriye ve Irak'ı kana boğmuşlardı. Bununla da kalmayıp Horasan ve Yemen gibi uzak ülkeleri de bir fitne ve fesat yuvası haline getirdiler.

“İmamiye” kolundan yani 12 imamdan olduklarını savunan kaynaklar da vardır. (Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, c.III, s.93).

²⁸ Batını, “batn” (iç, dâhil, karın) kelimesinden geliyordu. Şi'îler'in Kur'an-ı Kerim ayetlerinin görünen (zâhir) anlamından başka bir de mecazî ve kinâyeli olarak, rumuz ve sembollerle anlatılan yönü olduğunu ve buna göre tefsir edilip açıklanması gereğini savunanlar, bu kelimedenden hareketle “Batını” adı verilen doktrini ortaya atmışlardı. Bu doktrini yaymak için de bir takım propagandistler (dâî'ler) yetiştirip etrafa göndermeye başladılar. (HİTTİ, *İslâm Tarihi*, c.I, s. 684).

²⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, c.III, s.96-97.

³⁰ Hitti, *İslâm Tarihi*, c.I, s.686-687.

Karmatîler Devleti tarihten silinince onların ortaya attıkları doktrin (akide sistemi), Mısır'da kurulan Fâtımî Hanedânı'na geçmiş ve bunların bir kolundan da "Dürzîlik" doğmuştur. Daha sonra da Alamût ve Suriye'de "Neo-İsmailîler" veya "Haşhaşîler" (haşhaş yani afyon içenler) denilen bir kol türemiştir.

Gerek Fâtımîler'in gerekse Haşhaşî ve Dürzîler'in Müslümanlara ve İslâm dünyasına verdikleri zarar Karmatîler'den hiç de az olmamıştır.³¹ Bunlar siyaseten etkili oldukları bütün sahalarda ve hattâ bu sahaların dışında kendi propagandalarını yapacak propagandistler (dai'ler) yetiştirmek amacıyla "Dârü'l-İlim" veya "Dârü'l-Hikme" denilen okullar kurmuşlardır. Bu okullar daha önce bahsettiğimiz gibi, hem zengin bir kütüphane hem de Şi'î doktrininin öğretildiği birer yüksek okul mahiyetinde olmuşlardır.³²

XI. Yüzyıla gelindiğinde; gerek Şi'îler'in İslâm coğrafyasındaki faaliyetleri ve gerekse İslâm dünyasının siyasî bir bütünlükten mahrum olması, Orta Doğu'ya yeni yeni girmekte olan Türkler'e ağır sorumluluklar yüklemiştir. Batı'dan Fâtımîler ve Doğu'dan Şi'î Büveyhoğulları'nın baskısıyla yıkılmak üzere olan Abbasî Devleti, Selçuklular'ı yardıma çağırmıştır. 1055 yılında Abbasî halifesinin dünyevî yetkilerini Büyük Selçuklu Devleti hü-

³¹ Haşhaşîler'in yer altı faaliyetleri ve İslâm dünyasında işledikleri cinayetler ve suikastler, Batı dünyasında da büyük bir etki yapmıştır. Bugün İngilizce'deki "assassin"(suikastçi) ve "assassination" (suikast) kelimeleri, o dönemde kendilerine "Haşhaşîyûn" denilen Haşhaşîler'den gelmedir. Haşhaşîler hakkında geniş bilgi için bkz. LEWIS, Bernard, *Haşîşîler*, (Kemal Sarısözen), İstanbul, 2004, Kapı Yay.

³² Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk, meşhur eseri "Siyâset-nâme"de Sultan Melikşâh'a tavsiyelerde bulunurken ; Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ın İslâmiyet'e yaptıkları hizmetleri anlattıktan sonra, Hasan Sabbah ve Batınîler hakkında: Selçuk Devletine ve hususiyile Cihan'ın efendisine (Melikşah'a)yaptığım hizmetler mâlumdur..Her devirde ve ülkede hükümdarlara karşı âsiler çıkmıştır. Lâkin hiçbir rafizî mezhebi Bâtınîler kadar meş'um (uğursuz) olamaz. Zira onların gayesi İslâmiyeti ve bu devleti (Selçuklu Devleti'ni) fesâda vermektir; kulaklarını ve gözlerini bir sesin çıkmasına ve bir hâdisenin zuhuruna dikmişlerdir. İlk fırsatta ve felâkette kulübelerinden fırlayacak olan bu köpekler, Rafizî mezheplerini yayacaklar ve her şeyi yıkacaklardır. Bu sahtekârlar Müslümanlık iddiasında görünürler; lâkin hiçbir düşman Muhammed'in dini ve sultanın devleti için onlar kadar tehlikeli ve korkunç değildir. Ben öldükten sonra büyük ve mümtaz insanları kuyulara attıkları , davul sesleriyle kulakları çınlattıkları ve sırlarını açığa vurdukları zaman bu sözlerim hatırlanacak ve bu felâket gününde sultan bütün bu söylediklerimde haklı olduğumu görecektir". (Nizâmü'l-Mülk , *Siyâset-Nâme*, (Haz.. M.Altay Köymen), Ankara, 1999 T.T.K. Yay.,s.113-115; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul,1993,IV. Baskı, s.319-320).

kümdarı Tuğrul Bey'e bırakması; Türkler'i İslâm dünyasının en büyük siyasi gücü haline getirdiği gibi, Sünnîliğin de doğrudan doğruya en büyük savunucusu yapmıştır. Orta Doğu'da sahip oldukları bu stratejik önemi çok iyi bilen Selçuklular, içinde buldukları duruma uygun bir politika geliştirmişlerdir. Onlar bir yandan, siyasî etki alanlarını daraltan bir engel olarak gördükleri, İran ve Suriye'deki Şi'î devletlerini ortadan kaldırmışlar veya vurdukları ağır darbelerle zayıflatmışlar, diğer yandan da Orta Asya'da geliştirdikleri medreselerle Şi'îliğe karşı etkin bir şekilde mücadele etmişlerdir.

Selçuklular'ın yüksek gayelerle Orta Doğu'da kurmuş oldukları bu yükseköğretim kurumları, Alp Arslan ve oğlu Melikşah'a vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk'e nisbet edilerek "el-Medârisü'-Nizâmiyye"(Nizâmiye Medreseleri) ismi ile tanınmışlardır. Daha önce bahsettiğimiz gibi İslâm dünyasında Nizâmiye medreseleri öncesinde çeşitli medreseler kurulmuş olmasına rağmen bu medreselerin bu ölçüde şöhret kazanmasının sebebi, doğrudan doğruya bu medreselerin kuruluş amaçları, işleyişleri ve fonksiyonları yani misyonu ile alâkalıdır.

En meşhuru 1067 yılında Bağdad'da kurulan bu medreseler, her şeyden önce bizzat Selçuklu sultanı Alp Arslan (1063-1072)'in emri ile yaptırılmıştı. Gerçekte bu medreselerin ortaya çıkması, bazı kaynaklarda belirtildiği üzere, sadece Selçuklular'ın İranlı veziri Nizâmü'l-Mülk'ün marifeti ile değildir.³³Selçuklular'ın bir devlet politikasıdır ve yapılmaları Selçuklu sultanlarının bilgisi dâhilindedir.

Selçuklular sapıklık ve din dışı kabul ettikleri inançlara karşı, halkın zihnine hür düşüncüyü yerleştirebilmek için bir karşı faaliyetle harekete geçmekten başka çare olmadığını anlamışlardır. Nihayet vatandaşa gerçek dinini öğrenme imkânı hazırlanırsa, şüphesiz onlar, hidayeti delâletten, hayrı şerden ayırt edebileceklerdir.³⁴ İşte bu sebeptendir ki, Nizâmü'l-Mülk sultandan aldığı talimat gereği çok sayıda medrese yaptırmıştır. Bu konuda Zengiler ve Eyyûbîler'e dair bilgi veren kaynakların en önemlilerinden olan Ebû Şâme (1203-1268), Nizâmü'l-Mülk'ün vefatından bahsettiği kısımda şöyle der: Nizâmü'l-Mülk'ün medreseleri bütün dünyaca meşhurdur. Bu medreselerin

³³ Nizâmiye medreselerinin kuruluş sebepleri ve Bağdad Nizâmiyesi'nin açılış hikâyesine dair bilgi için bkz. Turtuşî, *Sirâcü'l-Mulûk*, Kahire, 1306, s.100-105.Prof. Dr. M. Altay Köymen, 1122 yılında yani medreselerin kuruluş tarihlerine çok yakın bir dönemde kaleme alınmış olan bu kaynaktaki bilgilerin, oldukça bilimsel bir metotla kritiğini yapmış ve bir takım sonuçlara ulaşmıştır. Bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, s.370-371.

³⁴ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (Çev: Ali Yardım), İstanbul, 1976, Damla Yay., s.111-112.

bulunmadığı hiçbir belde yoktur. Hattâ hiç kimsenin uğramadığı, yeryüzünün sapa bir köşesi olan Ceziretü İbn Ömer (bugünkü Cizre)'e varıncaya kadar! oraya bile büyücek güzel bir medrese yaptırmıştır ki, bugün (Ebû Şâme'nin zamanında) "Radiyyüddin Medresesi" diye tanınır.³⁵

İslâm'da eğitim-öğretim kurumlarına dair monografik bir çalışma yapan Ahmed Çelebi'nin, medreseler konusunda dönemin bir diğer kaynağı olan, İmâdü'd-Din el-İsfahânî (ölm.1201)'nin eseri "Tarih-i Âl-i Selçuk"tan aktardığı bilgiler; Nizâmiye medreseleri kurulurken hangi konuların dikkate alındığı ve bu medreselerin finansal problemlerinin nasıl çözüldüğü bakımından oldukça değerlidir. Ahmed Çelebi'nin aktardığına göre, İmâdü'd-Din:"Nizâmü'l-Mülk, her hangi bir kasabada, ilimde isim yapmış ve derinleşmiş bir kimse bulmuşsa, onun adına bir medrese bina etmiş ve ona bir vakıf tesis ederek bir de kütüphane kurmuştur"³⁶ der.

Gerçekten de Nizâmü'l-Mülk ilk önce İmâmü'l-Harameyn Ebû'l-Me'âli el-Cüveynî için Nişabur Nizâmiyesini, 1067 yılında Ebû İshâk Şirâzî için Bağdad Nizâmiyesini yaptırmıştır.³⁷ Daha sonra Belh, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Musul, Amul, Harcird (Hargird), Rey, Bucenc başta olmak üzere ülkenin bütün şehirlerinde sistemli bir şekilde medreseler yaptırılmıştır.³⁸ Sultan Alp Arslan'ın bu politikası oğlu Melikşah zamanında da sürdürülmüştür. Ve yukarıda adı geçen Nizâmiye medreselerinden Harcird veya Hargird medresesi, 1087 yılında yani Melikşah zamanında, Nizâmü'l-Mülk'ün vezirliğinin sonuna doğru yapılmıştır.³⁹

Vezirliğinin yanı sıra Selçuklu Devleti'nin âdeta bir "eğitim bakanı" gibi kabul edebileceğimiz Nizâmü'l-Mülk'ün kurmuş olduğu Nizâmiye Medreseleri'nin en önemlisi ve en önde geleni, daha önce de belirttiğimiz gibi, Bağdad Nizâmiyesi idi. Yapımına 1065 yılında başlanılan bu medrese, Ebû Said es-Sufî adında biri tarafından Dicle Nehri kenarında bina edilmiş,

³⁵ Ebû Şâme, Şihâbüddin Abdurrahman bin İsmail bin İbrahim bin Osman el-Makdisî, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, (en-Nuriyye ve's-Salâhiyye), (Tahkik dipnot ve ilâveler: İbrahim Şemsüddin) Beyrut, 2002, *Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, c.I, s.141-142; Sayılı, Higher Education, s. 64.

³⁶ Ahmed Çelebi, İslâm'da Eğitim-Öğretim, s.114.

³⁷ Corcî Zeydân, *Medeniyyet-i İslâmiyye*, s. 396-397; SAYILI, Higher Education, s. 40; Bahaeddin Kök, *Nûruddin Mahmud bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 1990, İşaret Yay, s.173.

³⁸ es-Subkî, Tâcuddin Ebû Nasr Abdulvehhâb bin Ali, *Tabakâtu's-Şaf, i'iyeti'l-Kübrâ* (Nşr: Abdulfettâh Muhammed el-Huluv.), Mısır, 1388 (1968), c.III, s. 137; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, s. 379.

³⁹ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, s. 379.

1067 yılında da eğitime başlamıştı. ⁴⁰ Kaynaklarda Nizâmü'l-Mülk'ün kurmuş olduğu diğer medreseler hakkında detaylı bilgi yoktur. Ancak onun sağlam esaslar üzerinde başlattığı bu eğitim hamlesi kısa zamanda büyük bir yaygınlık ve başarı kazanmıştır.

Nizâmiye Medreseleri'nin Misyonu:

Nizâmiye medreselerinin tarihteki en önemli misyonu, kuruldukları dönemde İslâm dünyasının en büyük siyasî gücü ve savunucusu olan Selçuklu Devleti'ni, Sünnî olmayan görüşlere özellikle de Şi'îliğe karşı savunmak ve menfaatlerini gözetmek olmuştur. Bu konunun detayına girmeden önce sözü edilen medreselerin diğer misyonlarını başlıklar halinde şöyle sıralayabiliriz:

1- İslâmiyeti yeni benimsemiş Oğuz topluluklarının yeni inançlarının pekiştirilmesi, eskiden kalma inançların yani İslâm'da “bid'at” ve “hurafe” denilen, dine sonradan eklemelerin ve yersiz inanışların topyekün silinmesi,

2- Din adamı yetiştirerek her kesimden halka dinini öğretmek, böylelikle onların dışarıdan gelebilecek herhangi bir olumsuz ya da kafa karıştırıcı akımlara mâruz kalmasını önlemek,

3- Sınırları genişleyen devlet için, devletin ideallerine uygun yani Selçuklu Devleti'ni her platformda temsil edebilecek ve menfaatlerini gözecek bürokrat ve memur yetiştirmek,

4- Yoksul, fakat yetenekli öğrencilerin topluma kazandırılması,

Bu konu üzerinde durulması gereken önemli bir noktadır. Çünkü Nizâmiye Medreseleri, tarihte “eğitimde fırsat eşitliği” sağlama prensibinin ilk ve belki de en mükemmel örneğini oluşturmuşlardır. Gerek o dönemde,

⁴⁰ Turtuşî, *Sirâcü'l-Mulûk*, s.104. Turtuşî, Bağdad Nizâmiyesi'nin kuruluş hikâyesini ve Nizâmü'l-Mülk'ün kurmuş olduğu bu medreseler için, her yıl 600.000 dinar harcadığını, bu yüzden de kendisini çekemeyenlerin onu sultan Melikşah'a şikâyet ettiğini, harcanan bu paraların “Buyûtü'l-Emvâl”(Devlet Hazinesi) den çıktığını, bu paralarla mükemmel bir ordu kurulabileceğini ve hattâ İstanbul'un bile alınabileceğini söylediklerini belirtir. Ve devamla Melikşah ile Nizâmü'l-Mülk arasında geçen bir konuşmayı nakleder. İkisi arasında geçen bu konuşmada Melikşah: “Ey Baba ...” diyerek vezirinden kibarca hesap sorar. Nizâmü'l-Mülk ise, ağlayarak, kendisinin bir “gece ordusu” sürekli bir ordu kurduğunu, sultanın ordusunun ülkeler fethedebileceğini, fakat iyi idare edilip korunamadıktan sonra fetihlerin bir işe yaramayacağını, kendi yetiştirdiği ordusunun gece-gündüz ülkenin her yerinde sultanın saltanatını, inançlarını yayacağını, onun için dua edeceğini bildirerek yaptığı işin önemini Melikşah'a kabul ettirmiştir. (Turtuşî, *Sirâcü'l-Mulûk*, s.104-105).

gerekse bugün “yükseköğretim” demek; maddî sıkıntıları olmayan, kolayca kitap satın alabilen, ve çeşitli yerlerde araştırma yapabilenlerin içinden çıkabileceği bir imkan demektir. Selçuklu Devleti, medreseleri “yatılı ve burslu” bir eğitim kuruluşu haline getirmekle öğretimde imkân ve fırsat eşitliği sağlama çalışmasına girişmiştir. Bu medreselere bağlanan zengin vakıflar, onların bütün ihtiyaçlarını karşılayacak, sürekli bir gelir kaynağı olmuştur. Vakıflardan elde edilen gelir sayesinde burs alabilen öğrencilerin ve maaşlarını düzenli bir şekilde alan müderrislerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması, onların kendilerini kayıtsızca bilime ve öğrenmeye vermelerine sebep olmuştur. Bu sayede hem bilimin gelişmesine katkıda bulunulmuş, hem de birtakım sosyal problemler çözülmüştür. Şöyle ki, bu medreselerde ders veren müderrisler, bu medreselerin imkânlarından yararlanarak bir meslek sahibi olan yoksul öğrenciler, çeşitli görevler için dağıldıkları ülke topraklarında Selçuklu Devleti’ne bağlılığı ve bu bağlılığın kazandıracığı avantajları anlatmışlar ve bir bakıma devletin gönüllü propagandasını yapmışlardır.

5- Bu medreselerin bir diğer misyonu ise, bilim adamlarını maaş ve görevle medreselere bağlayıp, kendilerine hissettirmeden uzaktan uzağa kontrol altında tutmak, böylelikle devlete karşı yapılabilecek gizli hareketlere katılmalarını önlemektir,

6- Bilimin gelişmesine ve yayılmasına katkıda bulunmak. Naklin yanı sıra akla ve kabiliyete yer vermektir.

Böylesine önemli misyonlar üstlenen bu medreseler, görevlerini lâ-yıkıyla yerine getirmişlerdir. Sünnî esaslara dayanan ve bütün Sünnî İslâm dünyasının korunması görevini üzerine alan Selçuklular’ın Şi’îler’e karşı savaşında ve bu savaşın kazanılmasında Nizâmîye medreselerinin rolü inkâr edilemez. Selçuklular kurmuş oldukları bu medreseler aracılığıyla bir taraftan Büveyhîler’in ve Fâtımîler’in nüfuzlarını kırarak, İslâm dünyasının bu bitmeyen kavgadan en az zararla çıkmasını sağlarken, diğer taraftan da kendilerinden sonra hemen hemen aynı coğrafyada kurulan diğer devletlere bu konuda tam bir kılavuzluk yapmışlardır.

Selçuklu hanedanı mensuplarının kurmuş oldukları Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Irak Selçukluları ve Türkiye Selçukluları devletleri ile Selçuklu atabey (atabey/ atabek: şehzade eğitmeni, hocası) lerinin kurmuş oldukları Şam, Erbil, Azerbaycan ve Fars Atabeylikleri devletlerinde Selçukluların medrese kurma geleneği aynen devam etmiştir.

Bilindiği üzere Suriye Selçukluları, Suriye, Filistin, Ürdün ve Lübnan gibi Orta Doğu topraklarında bir dönem hem Şi’îler’le, hem de Haçlılar’la aynı anda mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu arada bir çok Türkmen oymağını da bu topraklara yerleştirmişlerdir. Onların hem yeraltın-

da, hem de yer üstünde Şi'iler'le yoğun bir mücadele içine girmeleri ve Haçlılar'a karşı amansız direnişleri bu topraklarda etken olmalarını güçleştirmiştir. Fakat Selçuklular'dan sonra Şi'îliğe ve Haçlılar'a karşı mücadele etme prensibi, Atabey Nureddin Mahmud Zengi, Artukoğulları⁴¹ ve Selâhaddin Eyyübî tarafından benimsenmiş ve bu yönde bir politika takip edilmiştir.

Özellikle Nureddin Mahmud döneminde Suriye'de ilk defa olarak Nizâmiye Medreseleri gibi sistemli ve şuurlu bir medrese kurma hamlesi başlatılmıştır. Şam (Dımaşk), Halep, Hama, Humus, Baalbek, Menbic, Rahbe gibi Suriye'nin bütün merkezi yerlerinde medreseler kurulmuştur.⁴² Camilerin yanıbaşında kurulan bu medreselerde de öğrenciler zengin vakıflardan burs alabilmişler ve hattâ yatılı kalabilmişlerdir.⁴³

Selçuklu sultanları gibi kendisini Sünnîliğin en büyük savunucusu ve koruyucusu olarak gören Nureddin Mahmud, Şi'îliğe karşı açık bir tavır almıştı. Bu yüzden o, daha emirliğinin ilk yıllarında Haleb'i ele geçirir geçirmez, burada Şi'îlerin çok olmasının da etkisiyle, buradaki Serrâcîn Mes-cidi'ni fukâha (fakihler)nın barınacağı meskenlerle, bir de eyvân ilâve ederek yenileyip medrese haline getirmişti.⁴⁴

Nureddin'in Sünnî İslâm adına yaptığı hizmetler Suriye'yi baştan-başa medreselerle donatmaktan ibâret kalmadı. Onun Fâtımîler ve Haçlılar'a bakış açısı ve onlarla olan mücadelesi etrafındaki adamlarına da etki etti. Nitekim onun sarayında, yanıbaşında Türk ve İslâm gelenekleriyle yetişen Selâhaddin Eyyübî, 1171 yılında Şi'î Fâtımî Devleti'ne son verdi. Almış olduğu tedbirlerle Mısır ve Suriye'de Şi'îliği silinme noktasına getirdi. Selâhaddin bununla da kalmayıp devlet teşkilâtını, ordusunu ve diğer pek çok kurumunu aynen benimseyip örnek aldığı Selçuklular ve Zengîler Devletleri'nin medreselerini de örnek aldı. Kendisinin ve kendisinden sonra devletin başına geçen Eyyübî hükümdarlarının yaptırdığı medreseler, Mısır'da

⁴¹ Büyük Selçuklu sultanı Melikşah, Selçuklu komutanlarından olup, daha sonra "Artukoğulları Beyliği"ni kuracak olan Artuk Bey'i, 1078'de Bahreyn'e göndererek orada kökleşmiş bulunan Karmatîler'i etkisiz hale getirmek istemişti. Artuk Bey, Anadolu'ya geldikten sonra da rafîzî mezheplerle olan bu mücadelesini ilmî platformda devam ettirdi. (Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.317-318). Ayrıca Artuk Bey'in bu seferi için bkz. Sevim, Ali, "Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten Der.*, S.94, (1960)

⁴² Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim*, s. 115; Kök, Nûruddin Mahmûd, s.178-179.

⁴³ Kök, *Nûruddin Mahmûd*, s. 179.

⁴⁴ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim*, s. 110.

daha önce ki Fâtımî Dârü'l-İlimleri'nin yerlerini aldılar.⁴⁵ Bu bakımdan diyebiliriz ki; Nureddin Mahmud, Selçuklular ve Eyyübîler arasında bir köprü vazifesi görmüş ve Nizâmîye geleneğinin Eyyübîler'de de yerleşmesinde başlıca rol oynamıştır. Böylelikle birkaç yüzyıl Şi'iliğe karşı âdeta bir kalkan vazifesi gören medreseler, Maverâünnehr ve İran'dan sonra Suriye -Kudüs başta olmak üzere- Filistin ve Mısır'a da iyice yerleşmiş ve yayılmışlardır.⁴⁶

Sünnîliği hâkim kılma ve bir bakıma Eyyübîler'den sonra kendilerini Mısır halkına kabul ettirme, askerî bir sistem olan "memlûk sistemi"⁴⁷ içinden geldiklerini unutturma gibi sebeplerden olsa gerek Eyyübî Devleti'nin yıkılışından (1250) sonra Mısır'a hâkim olan Memlûk sultanları da medrese yaptırma faaliyetine büyük önem vermişlerdir. Mısır ve Suriye'de çok sayıda medrese yaptırmışlardır. Dönemin kaynaklarından el-Makrizî'de bu konuda oldukça ayrıntılı bilgiler vardır. Onun Kahire medreseleri hakkın-

⁴⁵ 1182-1183 Yıllarında Hacca gitmek üzere yola çıkan ve Mısır, Hicâz, Bağdad, el-Cezîre (Cizre) ve Şam'daki hatıralarını kaleme alan İbn Cübeyr, yer yer Eyyübîler'in Mısır'daki medreselerinden bahseder. Bu çerçevede Selâhaddin'in İskenderiyye'de muhteşem bir medrese yaptırdığını kaydeder. İbn Cübeyr, Ebû'l-Hasen Muhammed bin Ahmed, Rihletü İbn Cübeyr, (*Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl Neşriyatı*), Beyrut, 1986, II. Baskı, s.42.

⁴⁶ Eyyübî Devleti (1174-1250) sultanı Selâhaddin, devletin henüz kuruluş aşamasında bir taraftan şî'ilik, diğer taraftan Haçlılar olmak üzere iki ateş arasında kalmış, buna rağmen gerek siyasî, gerekse kültürel alanda vermiş olduğu olağanüstü mücadeleler le her ikisine de üstünlük sağlamayı başarmıştır. Selâhaddin'in 28 yıl gibi bir sürede Mısır'da Şi'iliği neredeyse tükenme noktasına getirmesinde almış olduğu siyasî tedbirler kadar medreselerin de rolü olmuştur. Çünkü şayet Selâhaddin, vermiş olduğu bu mücadeleyi ilmî bir zemine dayandırmıyorsa, belkide Şi'iler her zamanki gibi yeraltına çekilecekler, faaliyetlerine kaldıkları yerden devam edecekler ve Selâhaddin'in saltanatından sonra da su yüzüne çıkacaklardı. Selâhaddin'in ölümünden sonra Eyyübî ailesi arasında meydana gelen taht mücadeleleri ve Haçlılar'ın sürekli akınları böyle bir durum için oldukça elverişli bir zemin oluşturuyordu. Yeraltı faaliyetleri ile meşhur İsmailîler, daha Selâhaddin'in sağlığında kendisine bir komplo kurup suikast girişiminde bulunmuşlardı. Fakat Selâhaddin bu suikasttan şans eseri kurtulmuştu. İşte Selâhaddin'in medreseler aracılığıyla vermiş olduğu mücadele, bu tarz mücadele ve hesaplaşmalardan çok daha kalıcı ve etkili olmuştur. Selâhaddin dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul, 1983.

⁴⁷ Bu konuda bkz. Kâzım Yaşar Koprıman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.VI.

da vermiş olduğu 73 medreselik liste Memlûkler'in medrese yaptıırma geleneğinde katettikleri yolu anlama bakımından oldukça değerlidir.⁴⁸

Nizâmiye medreseleri ve benzeri amaçlarla kurulan Zengî ve Eyyûbî medreseleri kuruldukları dönemde Müslüman halkı, rafizî mezheplerin propagandalarından koruyan bir kalkan vazifesi görmüşlerdi ve ortaçağların ileri medeniyet abideleri olarak tarihteki yerlerini almışlardı. P.Hitti, Nizâmiye Medreseleri için; mükemmel teşkilâta sahip yüksek seviyede öğretim yapan "akademiler" demektedir.

Sosyal devlet olmanın temel şartlarından olan "eğitimde şans ve fırsat eşitliği" prensibi uygulamasının prototipini oluşturan bu medreselerde, kuruluş gayelerine paralel olarak, dinî bilimler ağırlıklı olmuşlardır.⁴⁹

Orta Doğu'da Nizâmiye Geleneği Takip Edilerek Yaptırılan Medreseler:

Nureddin Zengî Medreseleri

ŞAM (DİMAŞK)'da

Dârü'l-Hadîs en-Nûriyye

es-Salâhiyye

el-İmâdiyye

el-Kilâse

en- Nûriyyetü'l-Kübrâ

en- Nûriyyetü's-Suğra

HALEB'de

el-Halviyye

el-'Asrûniyye

en-Nûriyye

eş-Şu'aybiyye

SURİYE'NİN DİĞER YERLERİNDE

Hama'da iki medrese

Humus'da iki medrese

Baalbek'de bir medrese

Eyyûbî Medreseleri

⁴⁸ Memlûkler'in yaptırmış oldukları medreseler ve bunların özellikleri hakkında es-Suyutî'nin "Hüsnu'l-Muhadara", İbn Dokmak'ın "el-İntisâr", Mücîrû'd-Dîn'in el-Ünsü'l-Celîl" ile en-Nuaymî'nin "ed-Dâris fi Târîhi'l-Medâris" adlı eserlerinde çok ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Sonuncu kaynak, Zengî ve Eyyûbî medreselerine dair de bilgi vermesi bakımından son derece önemlidir.

⁴⁹ Bu medreselerde okutulan dersler, metodoloji, ve diğer bazı konular başka bir çalışmamızda ele alınacaktır.

A-Sultanların Yaptırdıkları Medreseler

1) MISIR'da

en-Nâsırıyye
el-Kamhiyye
es-Suyûfiyye
en-Nâsırıyye
el-Melikü'l-Âdil
el-Kâmiliyye
es-Sâlihiyye

2) KUDÛS'te

es-Salâhiyye
el-Efdâliyye
en-Nahviyye

3) ŞAM'da

es-Salâhiyye
el-Âziziyye
ez-Zâhîretü'l-Barrânîyye
el-Âdiliyetü'l-Kübrâ
el-Mu'azzamiyye
Dârü'l-Hadis el-Eşrefiyyetü'l-Barrâniyye
El-Âziziyye

***B-Eyyûbî Hanedanı Üyelerinin ve Devlet Adamlarının
Yaptırdıkları Medreseler***

1) MISIR'DA

el-Kutbiyye
Menâzilü'l-İzz
Feyyûm'da iki medrese
el-Fadliyye
el-Ezkeşiyye
es-Seyfiyye
el-Âşûriyye
el-Kutbiyye
eş-Şerifiyye
es-Sâhibiyye
el-Fahriyye
es-Sayramiyye
el-Fâiziyye

2) KUDÛS'te

el-Bedriyye

3) ŞAM (DİMAŞK)'da

es-Sâhibiyye
el-Ferrûhşahiyye
el-Azrâviyye
et-Takaviyye
eş-Şâmiyetü'l-Barrâniyye
eş-Şâmiyetü'l-Cüvvâniyye
el-Mervâniyye
el-Behnesiyye
el-Atâbekiyye
el-İzziyyetü'l-Barrâniyye
el-İzziyyetü'l-Cüvvâniyye
el-İzziyyetü'l-Hanefiyye

C- Şahısların Yaptırdığı Medreseler

1) MISIR'da

İbnü'l-Ersûfi
el-Mesrûriyye
el-Gazneviyye
İbn Raşîk

2) ŞAM' (DİMAŞK)'da

el-Asrûniyye
el-Felekiyye
el-İkbâliyye
el-Mesrûriyye
el-Ömeriyye
Dârü'l-Hadis el-'Urviyye
er-Ruvâhiyye
es-Sârımiyye
eş-Şibliyyetü'l-Barrâniyye
er-Rükniyye
ed-Devlâ'iyye
ed-Dimâğiyye

D- Tıp Medreseleri

ed-Dihveriyye
ed-Dunaysırıyye⁵⁰

⁵⁰ Bu listeyi oluştururken; en-Nuaymî, Abdulkadir bin Muhammed, ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris, (Düzeltilme ve ekler: Cafer el-Hasanî), Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, c.I ve II; el-Makrizî, Takıyüddin Ahmed bin Ali , Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-

Tıp medreselerinin sayılarının az olmasının sebebi tıp eğitiminin daha çok hastanelerde yapılması sebebiyledir.

Kaynakça

- ÇELEBİ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (Çev: Ali YARDIM), İstanbul, 1976, Damla Yay.
- Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângûşa* (Çev: Mürsel ÖZTÜRK), Ankara, 1988, T.T.K.Yay.
- AYKAÇ, Mehmet, *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divanlar (750-847)*, Ankara, 1997, T.T.K. Yay.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz: Hakkı Dursun YILDIZ), Ankara, 1990, T.T.K. Yay.
- BRÉHIER, L., *Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople*, Byz, 3, 1926.
- BROWNING, *The Patriarcal School at Constantinople in the Twelfth Century*, Byz.32 (1962).
- BUCKLER, G., *Byzantine Education* (BAYNES-MOSS), Byzantium.
- ZEYDAN, *Corci, Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi* (Çev: Zeki MEGAMİZ ve Ahmed CEVDET), Dersaadet, 1328.
- DVORNIK, F., *Photius et la réorganisation de l'Académie patriarcale*, Mélanges Peeters II (1950).
- BEYHÂKÎ, Ebû'l-Hasanî, *Târih-i Beyhâk*, (Nşr: Ahmed Beymenyâr), Tahran, 1317/1938.
- EBÛ ŞÂME, Şihâbüddin Abdurrahman bin İsmail bin İbrahim bin Osman el-Makdisî, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*, (en-Nuriyye ve's-Salâhiyye), (Tahkik dipnot ve ilâveler: İbrahim Şemsüddin) Beyrut, 2002, Dârü'l-Kütübi'i-İlmiyye.
- ERDEM, Ali Rıza, "Üniversitelerimizin Bilim Tarihimizdeki Yeri", *Üniversite ve Toplum Der.* Ocak 2005, c.V, S.I.
- ERDMANN, K., *Notizzen zum Kleinasiatischen Karavanseray*, *Kunst des Oriens II* (Wiesbaden 1953).
- ERKAL, Mehmet, "Beytülmâl", *Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Der.* S.4, (Yıl:1986).
- ESİN, Emel, "Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihâra)Hakanlı Muyanlığına (Ribât) Ve Selçuklu Han İle Medresesine Gelişme, *Malazgirt Armağanı*, Ankara, 1993, II.Baskı.
- EYİCE, Semâvi, "Mescid", mad., *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*, c.VIII.
- Encyclopaedia Brit. art. "Al-Mamun".
- GODARD, A., "L' Origine de la madrasa, de la mosquée et du caravan-sérail à quatre iwans" AI, (1951).
- HİTTİ, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (Çev: Salih TUĞ), İstanbul, 1989, Boğaziçi Yay.
- İbn Batûta, Ebû Abdullah Muhammed, *Rihletü İbn Batûta*, Beyrut. Tarihsiz, Dâü's-Şarki'l-

İtibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr, tarihsiz, Bulak basımı; İbn Dokmak İbrahim bin Muhammed bin Aydemir el- Alâî, el-İntisâr li Vâsıtat-i 'Ikdi'l-Emsâr, (Neşr:el-Mektebetü't-Ticarî li't-Tıbâ'a ve't-Tevzi'i ve'n-Neşr,) Beyrut, tarihsiz.81893 Bulak neşrinden tıpkı basım); es-Suyûtî, el-Allâme eş-Şeyh Celâlüddin Abdurrahman, Kitâbu Hüsnî'l-Muhadara fi Ahbâr-ı Mısır ve'l-Kahire, (Tahkik:Mustafa Efendi Fehmi el-Kutubî ve kardeşleri, Mısır, tarihsiz, adlı kaynaklar ile Ahmed Çelebi, İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi ve EYİCE, "Medrese" adlı araştırmalardan yararlanılmıştır.

Arabî.

İBN CÜBEYR, Ebû'l-Hasen Muhammed bin Ahmed, *Ruhletü İBN CÜBEYR*, (Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl Neşriyatı), Beyrut, 1986, II. Baskı.

İBN DOKMAK, İbrahim bin Muhammed bin Aydemir el- Alâî, el-*İntisâr li Vâsûat-i 'Ikdi'l-Emsâr*, (Neşr:el-Mektebetü't-Ticarî li't-Tıbâ'a ve't-Tevzi'i ve'n-Neşr,) Beyrut, tarihsiz.81893 Bulak neşrinden tıpkı basım).

KOCA, Salim, "Büyük Selçuklu Devleti Kuruluncaya Kadar Selçuklu Ailesi ve Türkmenler", *G.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara, 1996, c.I.

KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, Memlükler, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.VI.

KÖK Bahaeddin, Nûruddin Mahmud bin Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri, İstanbul, 1990, İşaret Yay.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihî Ehemmiyeti", *Vakıflar Dergisi I*, (1938).

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mâhiyeti ve Tarihî Tekâmülü" *Vakıflar Dergisi II*, (1942).

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*,(1931).

KÖYMEN, M.Altay, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara,1983, Ankara Üniv. D.T.C.F.Yay.

LEWIS, Bernard, *Haşîşiler*, (Kemal SARISÖZEN), İstanbul, 2004, Kapı Yay.

MAKDÎSÎ, G. "Madrasa and University In The Middle Ages, *Studia Islamica*, XXXII (Memorial vol. For J.Schaht. II, Paris, 1970.

EL-MAKRİZÎ, Takıyüddin Ahmed bin Ali, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hutat ve'l-Âsâr*, tarihsiz, Bulak basımı.

MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, T.T.K.Yay.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (Haz.. M.Altay KÖYMEN), Ankara, 1999 T.T.K. Yay.

EN-NUAYMÎ, Abdulkadir bin Muhammed, ed-*Dâris fi Târihi'l-Medâris*, (Düzeltilme ve ekler: Cafer el-Hasanî), Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, c.I ve II.

OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret İŞILTAN), Ankara, 1991, T:T.K. Yay., III.Baskı.

PEDERSON, Johs., art. "Masjid", *Encyclopedia of İslam English edition*, vol. 3

SAYILI, Aydın, "Higher Education In Medieval Islam", Ankara, 1948, *Ankara Üniv. Yıllığı, II*, A.Ü. Yay.

Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim İslâm Medeniyetinde Aklî İlimlerin Tarihi ve Esasları*, (Çev: İlhan Kutluer); İstanbul, 1989, İnsan Yay.

SEVİM, Ali, "Melikşah Devrinde Ahsâ ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Belâten Der.*, S.94, (1960).

ES-SUBKÎ, Tâcuddin Ebû Nasr Abdulvehhâb bin Ali, *Tabakâtu's-Şaf'iyyeti'l- Kübrâ* (Nşr: Abdulfettâh Muhammed el-Huluv.), Mısır, 1388 (1968).

ES-SUYÛTÎ, el-Allâme eş-Şeyh Celâlüddin Abdurrahman, *Kitâbu Hüsni'l-Muhadara fi Ahbâr-ı Mısr ve'l-Kahire*, (Tahkik: Mustafa Efendi Fehmi el-Kutubî ve kardeşleri, Mısır, tarihsiz

ŞEŞEN, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul, 1983.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul,1993,IV. Baskı.

TURTUŞÎ, *Sirâcü'l-Mulûk*, Kahire, 1306.